

УДК 94(477.87)

ДЕБРЕЦЕНСЬКО-УЖГОРОДСЬКА
(СХІДНО-КАРПАТСЬКА) СТРАТЕГІЧНА
НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944
РОКУ

О.Є. Лисенко, В.М. Грицюк

Інститут історії України НАН України

Стаття присвячена бойовим діям Червоної армії на території України на завершальному етапі війни, розкриваються стратегічні плани сторін, сили, які брали участь в операціях, тактичні дії та їх наслідки і результати. Характеризується рівень воєнного мистецтва.

Ключові слова: Червона армія, Вермахт, бойові дії, стратегічні плани, тактика, воєнне мистецтво, Східно-Карпатська операція.

Бої за визволення Закарпатської України від гітлерівських загарбників та приєднання її до УРСР мають доволі об'ємну історіографію. Значний масив воєнно-історичної літератури висвітлює підготовку та хід проведених у Східних Карпатах восени 1944 р. операцій Червоної армії. Однак тогочасна обстановка була настільки складною та мінливою, а наступ у гірських умовах – складним та затяжним, що розмаїття поглядів на класифікацію та періодизацію бойових дій радянських військ на цих напрямках існувало навіть у радянській історіографії, яка, в цілому, відрізнялась чіткою структуризацією та єдиними концептуальними підходами. Для початку слід зробити попереднє застереження – всі назви операцій виникли вже після війни, а їхні основні контури, хід, наслідки набули оформленого вигляду під впливом тогочасних ідеологічних установок радянського керівництва.

Так, у книзі «Через Карпати» тодішній міністр оборони СРСР Маршал Радянського Союзу А. Гречко писав, що Східно-Карпатську наступальну операцію здійснював 4-й Український фронт, а війська

1-го та 2-го Українських фронтів лише взаємодіяли з ним [4, с. 6; 6]. А. Гречко основну роль в операції відводить 1-й гв. армії, якою йому довелося командувати у роки війни. Початком операції (9 вересня 1944 р.) автор вважає армійську операцію 1-ї гв. армії на дуклянському напрямі. Природно, що основна увага подіям пов'язаним із опануванням Дуклянським перевалом приділена Л. Свободою, який на той час командував 1-м Чехословацьким армійським корпусом [14]. Операції 38-ї армії надається пріоритет у мемуарах К. Москаленка [9].

Автори синтетичної праці «Операції Радянських Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні» вважають, що Карпатсько-Ужгородську наступальну операцію здійснили війська 38-ї армії 1-го Українського фронту та 4-го Українського фронту у повному складі. Вона розпочалась 28 вересня, завершилась 28 жовтня і стала логічним продовженням попередніх операцій цих військ. Основна роль у ній відводиться 17-му гв. окремому стрілецькому корпусу. Успіху Карпатсько-Ужгородської стратегічної наступальної операції сприяли дії 2-го Укр. фронту у *Дебреценській операції (2–27.10.1944)*. Дії 1-й гв. армії при цьому кваліфікуються як не досить успішні. Її числені спроби зломити опір ворога успіху не мали. У зв'язку з цим командувач 4-го Українського фронту генерал-полковник І. Петров наказав 1-й гв. армії припинити загальний наступ і вести його тільки на окремих напрямках невеликими розвідувальними групами [10, с. 592–594].

У 80-х – 90-х рр. минулого століття в радянській воєнно-історичній науці розгорнулася чергова дискусія щодо систематизації операцій Великої Вітчизняної війни [7]. Результатами дискусії стала уніфікована система поглядів на операції радянських військ. Згідно з ним *Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція* проводилась 8.9 – 28.10.1944 з метою

розгрому німецьких та угорських військ у Східних Карпатах та надання допомоги Словацькому національному повстанню. Вона складалася з *Карпатсько-Дуклянської* фронтової наступальної операції (8.9.–28.10.1944) у якій взяли участь війська 1-го Українського фронту (38-а армія, 1-й Чехословацький армійський корпус, 1-й гв. кавалерійський, 4-й гв. танковий, 25-й і 31-й танкові корпуси та частина сил 2-ї повітряної армії) і *Карпатсько-Ужгородської* фронтової наступальної операції (18.9.–28.10.1944) у якій були задіяні війська 4-го Українського фронту в повному складі [5].

У сучасній українській історіографії утвердилося наступне трактування цієї важливої сторінки батальної історії війни. Війська 4-го Українського фронту та 38-а армія 1-го Українського фронту після підготовчих заходів відновили активні наступальні дії 9 та 8 вересня 1944 р. відповідно. Ці дії прийнято називати *Східно-Карпатською стратегічною наступальною операцією* (8.9.–28.10.1944), складовою якої були *Карпатсько-Дуклянська* (8.9.–28.10.1944) та *Карпатсько-Ужгородська* (6–28.10.1944) фронтові наступальні операції, в результаті яких радянські війська здолали Головний Карпатський хребет та звільнили Закарпатську Україну [1, с. 363–371; 2, с. 342; 12]. На нашу думку, така постановка питання не відповідає дійсному перебігу подій та служить міфологізованим історичним «стандартам» Другої світової війни. Звільнення Закарпаття безпосередньо пов'язане з діями 2-го Українського фронту на Дебреценському напрямі та 4-го Українського фронту – на Ужгородському, які здійснювались за єдиним планом Ставки ВГК в рамках стратегічного наступу радянських військ на південно-західному напрямі у ході *Дебреценсько-Ужгородської операції*, який розпочався у жовтні 1944 р. [15, с. 727–30]. Слід підкреслити, що у зв'язку зі складною обстановкою завдання фронтів постійно змінювалися й уточнювалися Ставкою.

Визволенню Закарпатської України передували наступні події. По завершенню *Львівсько-Сандомирської операції* лівофлангові об'єднання 1-го Укр. фронту вишли до передгір'я Карпат і закріпились на рубежі на північний-захід від Кросно, Сянок, Сколе, Красноільськ. З метою оптимізації управління військами на мучаківському напрямі Ставка ВГК 30 липня утворила 4-й Український фронт, для чого було використане фронтове польове управління, що перебувало в резерві. До складу цього фронту ввійшли 1-а гвардійська і 18-а загальновійськова та 8-а повітряна армії 1-го Українського фронту.

Противник побудував по лінії Головного Карпатського хребта багатошеловану (глибиною до 60 км) та добре обладнану в інженерному відношенні систему оборони, так звану «лінію Арпада». Опорні пункти противника нараховували більше трьохсот довготривалих залізобетонних споруд та були надійно прикриті інженерними загородженнями. Угруповання ворожих військ складалося з армійської групи «Хейнріці» (німецька 1 ТА й угорська 1 А), 11-го армійського корпусу німецької 17-ї А і частини сил 4-го повітряного флоту – всього майже 300 тис. чол., 3250 гармат, 100 танків і штурмових гармат, 450 бойових літаків. Враховуючи ці обставини, Ситавка ВГК спочатку не планувала активних дій у Карпатах. Передбачалось обійти вороже угруповання з півдня, оточити та знищити його в горах. Проте з початком Словацького національного повстання (29 серпня 1944 р.) наміри змінились.

Завдання 4-му Українському фронту на звільнення Закарпаття були визначені директивою Ставки від 3 вересня 1944 р. № 204670 [13, с. 171].

Замисел Карпатсько-Дуклянської операції полягав у тому, щоб ударом військ лівого крила 1-го Укр. фронту (38 А, посилена 25-м гв. танковим, 1-м гв. кав. і 1-м Чехословацьким армійським корпусами

та підтримана частиною сил 2 ПА, ген.-полк К. Москаленко) з району Красно на Пряшів і військ правого крила 4-го Укр. фронту (частина сил 1 гв. А посилена 3-м гірськострілецьким корпусом, гірсько-вантажними мінометно-артилерійськими полками, танками та САУ, гірсько-інженерними бригадами за підтримки авіації 8 ПА, ген.-полк А. Гречко) з району Сянок на Каманьчу прорвати німецьку оборону та з'єднатись зі словацькими повстанцями.

До операції долучалися 1-а й 2-а піхотні дивізії Східно-Словацького корпусу та словацькі партизани, які мали завдати удару ворогові з тилу й відкрити гірські перевали для радянських військ. Але через нерішучість командування Східно-Словацького корпусу гітлерівці 2 вересня роззброїли його, причому тільки невеликій групі солдатів та офіцерів вдалося влитися до лав партизанів.

Радянські війська розпочали наступ 8 і 9 вересня відповідно. Він здійснювався у гірській лісистій місцевості та за складних погодних умов. До середини вересня радянські з'єднання просунулися лише на 12–23 км і поставлених завдань не виконали.

Вирішальною ділянкою операції став Дуклянський перевал, де наступали 359-а стрілецька дивізія Червоної армії та 1-й Чехословацький корпус. Радянський військовий історик Д.М. Проєктор наголошував, що «в Другій світовій війні важко знайти операцію армійського масштабу на гірському театрі, яку можна було б порівняти з Карпатсько-Дуклянською щодо тривалості й жорстокості боїв, насиченості району бойових дій військами і технікою та кількості сил, що брали участь у боях на такому обмеженому гірському просторі» [11, с. 214].

За розпорядженням Ставки ВГК у ніч на 18 вересня до Словаччини на аеродром «Три дуби» було перебазовано Чехословацький винищувальний авіапункт у скла-

ді 20 літаків Ла-5. Одночасно почалась переміщення до Словаччини підрозділів 24-ї Чехословацької повітряно-десантної бригади. Варто зауважити, що в обох формуваннях значну частину особового складу становили закарпатські українці.

Бійці та командири 1-го Чехословацького корпусу виявили високу військово-майстерність, стійкість та мужність у битві за Карпати. Після поповнення на Волині (втрати корпусу в боях на Правобережній Україні від 30 вересня 1943 р. до 19 березня 1944 р. становили 35 %) його національний склад станом на 30 червня 1944 р. набув такого вигляду: чехи – 6854, закарпатські українці – 3177, словаки – 2881, решта (5 %) – представники інших національностей.

Ударне ядро корпусу в Карпатсько-Дуклянській операції становили 1-а й 3-я бригади, в яких переважали закарпатці й волинські чехи. У цих боях армійський корпус зазнав значних втрат – 6770 вбитими і пораненими. Окремі частини корпусу поповнювалися на визволені території місцевим українським населенням Пряшівщини та добровольцями з Закарпатської України [6, с. 87–90].

6 жовтня війська 1-го Чехословацького армійського корпусу, корпусу (ген. Л. Свобода), 67-го ск і 31 тк оволоділи Дуклянським перевалом, але повністю зломити ворожу оборону не змогли. Тільки 8 жовтня окупанти залишили останній населений пункт України – станцію Лавочне Дрогобицької області (в межах УРСР станом на 21 червня 1941 р.)

Карпатсько-Ужгородська операція 4-го Українського фронту розпочалась 18 вересня наступом 18-ї А (ген.-л Є. Журавльов) та 17-го гв. ск (ген.-м А. Гастилович). Місяць тривали напружені бої в горах. Тільки 18 жовтня радянські війська здолали Головний Карпатський хребет. За задумом Ставки ВГК, що сформувався на початок жовтня (Директиви Ставки ВГК №205156 від 1 жовтня 1944 р. 4-у Укр.

фронту та № 220234 від 3 жовтня 1944 р. 2-у Укр. фронту), подолання Східних Карпат передбачалося здійснити в результаті погоджених фронтових операцій 4-го та 2-го Українських фронтів [6, с. 181, 197]. Для координації їх дій був призначений Маршал Радянського Союзу С. Тимошенко [15, с. 727].

Головна роль в операції відводилась 2-му Українському фронту. Його ударні сили у взаємодії з 4-м Українським фронтом мало завдати удар з Оредеа-Маре в напрямі – Дебрецен – Ніредьгаза – Чоп з метою оточення і знищення трансільванське угруповання противника. Масовані нальоти в інтересах фронтів здійснювала авіація далекої дії. На підготовку операції спрямовувалися значні резерви Ставки, запаси матеріальних засобів військ обох фронтів, доведені до 3,5 боєкомплектів, 7 заправок паливно-мастильних матеріалів, 29 добовидач продовольства [15, с. 727]. Масовані нальоти в інтересах фронтів здійснювала авіація дальньої дії.

Дебреценська наступальна операція 2-го Українського фронту розпочалась не зовсім вдало. Наступ 6-ї танкової та 27-ї армії, який розпочався 2 жовтня, був зупинений потужними контрударами ворожих військ. Ситуація змінилась 6 жовтня, коли до наступальних дій приєдналися кінно-механізована група генерала І. Плієва. Рухомі війська 2-го Українського фронту через дві доби вийшли на підступи до м. Дебрецен і створили реальну загрозу оточенню німецьких військ у Трансільванії. За цих умов гітлерівське командування було змушене розпочати 9 жовтня відведення військ перед правим крилом 2-го фронту, а 15-го – з Закарпаття.

Того ж дня відновили наступ і почали переслідування ворога війська 4-го Українського фронту. 16 жовтня радянські частини увійшли в Рахів, 24 – взяли Хуст та Сваляву, 26 – Мукачеве, а 27 – Ужгород. 28 жовтня територія України у сучасних кордонах була повністю звільнена від німецьких окупантів [2, с. 341].

З'єднання 1-го і 4-го Українських фронтів подолали Східні Карпати і вийшли в долини річок Віслок та Ондава. Чимало наших земляків у цих боях діяли рішуче й відважно. Так уродженець Поділля, командир кулеметного відділення 571-го стрілецького полку (317-а стрілецька дивізія) молодший сержант Григорій Іванович Шпак 12 жовтня 1944 р. поблизу с. Рускі Поток у бою за висоту дістав поранення, але перев'язав рану і продовжував відбивати контракти гітлерівці, які йшли на повний зріст, впевнені, що кулеметна обслуга перебита. Г.І. Шпак прийняв бій, відбив 6 атак і знищив та поранив майже 160 солдатів та офіцерів противника [17].

У районі, охопленому Словацькими національними повстанням, командування Вермахту зосередило 4 дивізії, 4 бойові групи 10 охоронних та поліційних батальйонів. 22 жовтня генерал Р. Вієст скликав нараду командирів, на якій було вирішено припинити оборону території повстання. 28 жовтня гітлерівці вже захопили Банську-Бистрицю. Партизани та 2-а повітряно-десантна бригада відійшла в гори. Припинився й наступ Червоної армії.

У боях на території Словаччини відзначилися й воїни-українці. Сміливістю і точним розрахунком позначені дії командира ескадрілі 81-го гвардійського бомбардувального авіаполку 5-ї повітряної армії гвардії капітан П.Я. Гусенка. До червня 1944 р. він здійснив 196 бойових вильотів на бомбардування аеродромів, залізничних станцій, скупчень живої сили й техніки ворога. 20 вересня літак П.Я. Гусенка атакувала група німецьких винищувачів і запалила його. Комеск спрямував палаючу бойову машину на німецький ешелон, що стояв на залізничному вузлі м. Пряшів. 26 жовтня 1944 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР П.Я. Гусенка посмертно удостоєно звання Героя Радянського Союзу [16].

Командир взводу 453-го гвардійського стрілецького полку 27-ї армії 2-го Україн-

ського фронту гвардії сержант Г.С. Гапонов, уміло керуючи діями підрозділу, одним з перших форсував р. Тису. Досконало оволодівши снайперською справою, він особисто знищив 186 солдатів та офіцерів. За відмінне виконання бойових завдань і виявлену мужність Григорій Семенович Гапонов також був відзначений Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу [18].

Несприятливу ситуацію, що склалась у зоні наступу 2-го Українського фронту, завдяки самовідданим діям радянських солдатів та польових командирів, також вдалося змінити. Вони зламали оборону супротивника на р. Тиса й просунулися в західному напрямі на 90–160 км, вийшовши на рубіж річок Грон і Дунай у районі Естергома. Одним із важливих результатів наступу стало оволодіння залізничною магістраллю Львів – Ужгород – Чоп – Мішкольц, що дало можливість налагодити безперебійне постачання з'єднань, які вели бої на території Чехословаччини.

Результатами операції в Закарпатті стала поразка армійської групи «Хейнріці» (втрати: вбиті та пораненими 62 240 чол, полонено 31 360; знищено 185 танків і штурмових гармат (в т. ч. 46 захоплено), 1450 гармат і мінометів (в т.ч. 912 захоплено). Радянські війська здолали Головний Карпатський хребет, звільнили Закарпатську Україну та вступили на територію Чехословаччини й Угорщини. Втрати військ 1-го та 4-го Українських фронтів в операції становили: безповоротні 28 273 чол., в т.ч. 1630 зі складу 1-го Чехословацького АК та санітарні – 103437 чол., в т.ч. 4069 – чехословаків [3, с. 101; 8].

Підсумовуючи фактологічний матеріал, автори хотіли б привернути увагу науковій спільноті до того, що подолання Червоною армією Карпат у вересні – жовтні 1944 року, визволення Закарпатської України та приєднання її до УРСР здійснено в результаті кількох операцій груп фронтів. При цьому проведена у вересні спільна операція 4-го Українського фрон-

ту та частини військ 1-го Українського фронту очікуваних результатів не принесла. Загальна мета була досягнута в жовтні в ході фронтів наступальних операцій: Карпатсько-Ужгородської 4-го Українського фронту та Дебреценської 2-го Українського фронту. Вони здійснювалися узгоджено, згідно з задумом Ставки ВГК, під єдиним керівництвом. Дії фронтів контролював та погоджував представник Ставки. На нашу думку, правомірно повернутись до назви цієї спільної операції фронтів, яка вживалась у спеціальній воєнно-історичній літературі у 50-х – 60-х рр., – Дебреценсько-Ужгородська наступальна операція [15, с. 727–730].

Література та джерела

1. Безродний Є.Ф. Східно-Карпатська наступальна операція 1944 року / Є.Ф. Безродний // Україна в полум'ї війни: 1941–1945. – К. : Вид-во «Україна», 2005.
2. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000.
3. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание. – М. : Вече, 2009.
4. Гречко А.А. Через Карпаты / А.А. Гречко. – М. : Воениздат, 1972.
5. Гуркин В.В. Стратегические и фронтовые операции Красной Армии / В.В. Гуркин // Военно-исторический журнал. – 1998. – №2. – С. 12–25.
6. За освобождение Чехословакии / А.Н. Грылев, В.П. Морозов, Д.Ф. Рыжаков, В.В. Гуркин. – М., 1965.
7. Итоги дискуссии о стратегических операциях Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. // Военно-исторический журнал. – 1987. – №10. – С. 8–24.
8. Лысаковский Ю.Ю. Освобождение Украины. 1943–1944 : Историко-статистическое исследование / Ю.Ю. Лысаковский, В.Н. Нестеров, В.А. Удин-Некрасов. – К.: «КВІО», 1995.
9. Москаленко К.С. На юго-западном направлении / К.С. Москаленко. – М. : Наука, 1972.
10. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне. 1941–

1945. – Т.3. – М. : Воениздат, 1958.

11. Проэктор Д.М. Через Дуклинский перевал / Д.М. Проэктор. – М. : Воениздат, 1960.

12. Репін І.В. Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. – червень 1945 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «військова історія» / Репін Ігор Володимирович; Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2007.

13. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. IV (январь 1944 года – август 1945 года) / Под ред. А.Н. Грылева. – М. : Воениздат, 1968.

14. Свобода Л. От Бузулука до Праги : 3-е изд. / Л. Свобода. – М., 1984.

15. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1961.

16. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (*далі* – ЦАМО РФ), ф. Д-10, спр. 22, арк. 157.

17. ЦАМО РФ, ф. Д-10, спр. 22, арк. 320.

18. ЦАМО РФ, ф. 316, оп. 4440, спр. 526, арк. 98.

развитие и результаты. Характеризуется уровень военного искусства.

Ключевые слова: Красная армия, Вермахт, боевые действия, стратегические планы, тактика, военное искусство, Восточно-Карпатская операция.

Lysenko O.Y., Grytsyuk V.M. DEBRECEN-UZHGOROD (EAST-CARPATHIAN) STRATEGIC OFFENSIVE OPERATION IN 1944. *The article is devoted to the fighting actions of the Red Army in Ukraine at the final stage of the war. It's revealed the strategic plans of the parties, the forces involved in operations, tactical actions and their progress and results. The level of military art is characterized.*

Keywords: Red Army, Wermacht, operations, strategic plans, tactics, military art, the East-Carpathian operation.

Лысенко А.Е., Грицюк В.М. ДЭБРЭЦЭНСКО-УЖГОРОДСКАЯ (ВОСТОЧНО-КАРПАТСКАЯ) СТРАТЕГИЧЕСКАЯ НАСТУПАТЕЛЬНАЯ ОПЕРАЦИЯ 1944 ГОДА. *Статья посвящена боевым действиям Красной армии на территории Украины на завершальном этапе войны, раскрываются стратегические планы сторон, силы, которые брали участие в операциях, тактические действия, их*